

153. évfolyam (2019) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
153. évfolyam (2019) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Jeszenszky Géza</i> : A brit külpolitika útja Ausztria–Magyarország felbomlasztásához	5
<i>Pósán László</i> : A Német Lovagrend és az erdélyi püspökök viszonya a Barcaságban (1211–1225)	41
<i>Sudár Balázs</i> : A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. <i>A Hudúid al-álam</i> és a magyar őstörténet	75
<i>Shaul Stampfer</i> : Áttértek-e a kazárok a zsidó vallásra?	101
<i>Zsoldos Ildikó</i> : A Károlyiak szerepvállalásai az 1905–1906-os kormányzati krízis idején	123

KÖZLEMÉNYEK

<i>Urbán Aladár</i> : Az özvegy és a történelem. 130 éve halt meg gróf Zichy Antónia, Batthyány Lajos miniszterelnök özvegye	151
<i>Gál Judit</i> : A dalmáciai egyházak szerepe Imre és András trónharca idején (1197–1204)	165
<i>Nagy-L. István</i> : A császári-királyi hadsereg magyar tábornokainak kutatásáról (1787–1815)	179

KRÓNKA

<i>B. Halász Éva</i> : Szokás és törvény. A Magyar Történelmi Társulat konferenciája 2018. december 7-én	211
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Bagi Dániel</i> : Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században (<i>Kis Iván</i>)	215
---	-----

<i>Adinel Ciprian Dincă</i> : Instituția episcopală latină în Transilvania medievală (sec. XI/XII–XIV) (<i>Kovács Mihai</i>)	218
<i>Ольга Владимировна Хаванова</i> : Усердие, честолюбие и карьера. Чиновничество в монархии Габсбургов в эпоху просвещенного абсолютизма (<i>Dinnyés Patrik</i>)	221
<i>Joachim Bahlcke</i> : Erinnerungskonkurrenz. Geschichtsschreibung in den Böhmischen Ländern vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart (<i>Törö László Dávid</i>)	224
<i>Lukács Anikó</i> : Nemzeti divat Pesten a 19. században (<i>Vigh Barbara</i>)	227
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	231

Sudár Balázs

A TURBÁNOS MORVÁK ESETE A KORAI MAGYAR SZÁLLÁSOKKAL

A Hudúd al-álam és a magyar őstörténet

A magyar őstörténet honfoglalás előtti szakaszának maroknyi forrását megannyi értelmezési nehézség terheli. Márpedig az, hogy egy-egy – akár egészen rövidke – forráshelyet hogyan értelmezzünk, alapjaiban rendezheti át a magyarok vándorlásáról alkotott képünket. Tanulmányom első felét is egy efféle, egészen kicsinek tűnő – a magyarokkal közvetlenül össze nem függő – probléma ihlette. Ennek bemutatása után s az elemzés eredményeinek ismeretében térek majd rá a tanulságok magyar őstörténeti vonatkozásaira.

Morvák a Fekete-tengernél

Gardízi, 11. századi perzsa földrajzíró művének magyarokról szóló fejezetében olvasható egy leírás a morvákról, amelynek több furcsaságát e különös megjegyzéssel tetézi meg a szerző: a morvák ruházata „emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll”, ráadásul „áruforgalmuk java részét az arabokkal bonyolítják”.¹ Morvák turbánban? Északnyugati szomszédainkról nem éppen ez a kép él a fejünkben. Szokás a kérdést annyival elintézni, hogy ez egy általánosítás, így nincs sem jelentősége, sem valóságtartalma.² Tudjuk, hogy turbánszerű fejfedőket nemcsak a muszlimok viseltek, hanem például a bizánciak is. Ha azonban ez a viseleti elem annyira általános lenne, akkor Gardízi nem csodálkozna rá a tényre, azaz valamiért mégis fontosnak tartotta kiemelni azt. Vajon miért?

Gardízi munkája részben Dzsajhání elveszett földrajzi leírására támaszkodik, a szöveg hagyomány legbővebb, legtöbb részletet megőrző csoportjába tartozik.³ Máshol azonban – egy kivétellel – a morvák ezen leírása hiányzik, ezért kérdéses, hogy megvolt-e egyáltalán Dzsajhánínál, vagy szerzőnk máshonnan gyűjtötte be. (Gardízi a jelek szerint maga nem nagyon utazott, a leírást aligha ihlették

¹ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 36–37. (A továbbiakban: HKÍF)

² *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról: a Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete. Bp. 2005. 217.; *Hudud al-Álam (The Regions of the World): A Persian Geography 372 A.H.–982 A.D.* Ed. Vladimir Minorsky. London 1937. 442. (A továbbiakban: *Hudūd–Minorsky*.)

³ Gardízi helyét a Dzsajhání-hagyományban lásd *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 20–33.

személyes tapasztalatok.) Egyetlen hasonló szöveghellyel találkozunk, egy ismeretlen szerző *Hudūd al-Ālam* című munkájában:

„A morvák országa. Keletre tőle néhány hegy és a kazár besenyők egy része van. Délre tőle a kazár besenyők egy része és a Gürz-tenger egy része van. Nyugatra a Gürz tenger egy része és Belső Bulgár (*bulgár-i enderünî*). Északra Belső Bulgár egy része és a Vunundur-hegyek. Ezek az emberek keresztények, és két nyelven beszélnek: arabul (*tázi*) és görögül (*rímî*). Ruhájuk az arabok ruhája. Barátságban vannak a görögökkel (*rím*) és a törökökkel (*turk*). Jurtáik (*kubbe*) és sátraik (*hargáb*) vannak.”⁴

E mű 70 évvel Gardízié előtt, 982–983-ban íródott, szintén Horászában (a mai Észak-Afganisztán területén) perzsául, amely nyelven Gardízi is alkotott. A szöveg szerzője szintén használta Dzsajhánít,⁵ de jóval kevésbé támaszkodott rá: a mű szerkezete, megformálása, információs tartalma is erősen különbözik a hagyomány többi tagjától. Viszont ott van benne a fent olvasható morva fejezet, amely Gardíziéhoz hasonló információkat tartalmaz, és még tovább feszíti a húrt: szerinte a morvák arabul és görögül beszélnek. E mellbevágó megállapítás súlyának csökkentésére egyes kutatók az *arab* szó *garb* (nyugat)-ra való javításával kísérleteztek, vagy a morvák – netán a morva liturgia – kétnyelvűségüket próbálták magyarázni a helyet. A munka rendkívül alaposan dolgozó kiadója, Vladimir Minorsky pedig egyenesen tévedésnek minősítette az egész szövegrészt.⁶ Közelíthetünk azonban a kérdéshez másképpen is: bizonyos-e, hogy a morvaországi morvákról van szó az idézett helyeken?⁷ A kérdés számunkra már csak azért

⁴ Hudūd al-Ālam min al-Mashriq ilá l-Maghrib. Ed. M. Sotude. Tehran 1340 [1962]. 190. (A továbbiakban: Hudūd–Sotude.); Hudūd–Minorsky 160.

⁵ Szokás a *Hudūd al-Ālam*ot a Dzsajhání-hagyomány részének tekinteni, így kezelte már Magyarországon Czeglédi Károly is 1945-ben. Lásd *Czeglédi Károly: A IX. századi magyar történelem fő kérdései*. In: *Uő: Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1985. 38. Lásd még uo. 62. Györffy György kimondatlanul is a Dzsajhání-hagyomány kései kivonatának vagy kompilációjának tekintette. Lásd *Györffy György: Kurszán és Kurszán vára: a magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története*. Budapest Régiségei 16. (1955) 10. Ide sorolta Zimonyi István is, lásd *Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 21., Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardízi, Hudūd al-Ālam, al-Bakrī und al-Marvāzi)*. Wiesbaden 2001. Velük szemben Harmatta János 1998-ban a forrás fontosságát hangsúlyozta. Lásd *Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel*. Magyar Nyelv 94. (1998) 2. sz. 135.; Közli: Hudūd–Minorsky 219.

⁶ *Arsenio P. Martinez: Gardízi's Two Chapters on the Turks*. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 161.; Minorsky egyszerűen a *fantastic* jelzővel illette a mű ezen adatait. Az arab nyelvtudást az arab ruházatról levont téves következtetésnek gondolta. Lásd Hudūd–Minorsky 442. Átveszi ezt Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 218. Míg az arab>garb emendáció a ruházat esetében elképzelhető, a nyelvnél nem, hiszen ott a szöveg a *tázi* kifejezést használja.

⁷ Gardízi kapcsán Joseph Marquart felvetette, hogy a „morvák” valójában egy kaukázusi alán csoporttal volnának azonosak. A közelmúltban K. Tóth Gábor újra elővette ezen elképzelést, elemzésébe pedig immár a *Hudūd* szövegét is bevonta, sajnos nem kellően körültekintően. (A kérdéstről lásd még a későbbiekben.) *K. Tóth Gábor: Megjegyzés a Túlás, lüg.r és M.rdát, n.nd.r népnév párok kapcsolatához, a*

is érdekes, mert a morvák leírása Gardízínél éppen a magyarokról szóló részbe ékelve olvasható, a *Hudúdban* pedig a morvák a magyarok második szomszédai, így területük meghatározása magyar szempontból sem közömbös.

A muszlim földrajzírók munkáit általában a bennük olvasható elemek szerint vizsgálják: egy-egy kifejezés, nép- vagy földrajzi név kinél bukkan fel, ott mit jelent, mi olvasható róla. Így azonban a vizsgált elemek lényegében elszakadnak attól a műtől, amelyben szerepelnek, és önálló életet élnek. (Hasonló a helyzet a magyarokra vonatkozó passzusokkal is.) Magam azonban úgy látom, hogy nem érdektelen ezen elemeket nem csupán a többi munka fényében, hanem az őket rejtő mű kontextusában is elemezni. Azaz érdemes egy-egy mű belső logikáját feltárni, hiszen az a kérdéses forráshelyek értelmezésében igen komolyan segíthet, és akár a korábbiaktól gyökeresen eltérő eredményhez is vezethet. Lássuk tehát, mire jutunk így az arabul beszélő, turbános morvákkal!

A *Hudúd al-álam* szerzője ismeretlen, létrejöttének ideje viszont pontosan tudott: a hidzsra utáni 372. évben, azaz 982–983-ban vetették papírra a mai Észak-Afganisztán területén, és az egyik guzgánáni emírnek, a fárigunida dinasztia tagjának – s a számánidák vazallusának –, Ebu'l-Hárisz Muhammadnak ajánlotta alkotója.⁸ Kérdéses, hogy a benne található információk mikor keletkeztek, egyáltalán egykorúak-e a mű keletkezésével. A válasz annyiban egyértelmű, hogy mindenképpen vannak benne korábbi részletek, például az Európára vonatkozó Ptolemaiosz-kivonatok, vagy az Arisztotelészre való hivatkozások.⁹ A kutatás a szerzőt tipikus szobatudósnak tekintti, aki alapvetően könyvekből dolgozott, s akinek szövege világos kapcsolatokat mutat a kor muszlim geográfijának két jelentős irányzatával: a Dzsahjáni- és a Balhí-hagyománnyal.¹⁰ Jól látható, hogy a mű centruma Közép-Ázsia, ez a legrészletesebben ismert terület, ettől távolodva az információk fogyatkoznak és megkopnak. Ugyanakkor a viszonylag szélesen értelmezett központi terület leírása meglehetősen egységes és követkevens, ami felveti a szöveg létrejöttének kérdését. A szerző erős földrajzi megközelítési módja – nem utakban gondolkozik, mint sokan mások, hanem területekben – mindenképpen térképet sejtet a háttérben, és valóban, a szövegben többször

kaukázusi magyarság határvidékéhez. Móra Akadémia 2. (2015) 226–236. A kutatás azonban ezen ötletet elvetette, a *Hudúd* kapcsán pedig sokáig fel sem tette a kérdést, a morvákval való azonosítást magától érteendőnek tekintette. Hudúd–Minorsky 440–442., HKÍF 42., *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 215–223. Néhány évvel ezelőtt egy fiatal szegedi kutató, Juhász Péter másként látta, szerinte nem Morvaország lakóiról, hanem a mordvinokról esik szó. Sajnos felvetését nem indokolta. Lásd *Juhász Péter*: Nomád szállásváltások – Besenyők és magyarok. *Belvedere Meridionale* 28. (2016) 4. sz. 90.

⁸ Hudúd–Minorsky 49. A fárigunidákra lásd *C. E. Bosworth*: Al-e farigun. In: *Encyclopedia Iranica* I. London 1982. 756–758.

⁹ Hudúd–Minorsky 9–10. Ptolemaiosz és Arisztotelész név szerinti említései uo. 51., 56., 58.

¹⁰ A mű forrásaira lásd Hudúd–Minorsky XIV–XIX.

is történik utalás egy bizonyos térképre,¹¹ ami azonban a rendelkezésünkre álló egyetlen kéziratból hiányzik. Vajon a térkép volt-e az alapja a leírásnak? Ha igen, akkor az magyarul az egységességet geográfiai szempontból, hiszen a megrajzolt földabrosz szükségképpen egymást kiegészítő információkat hordoz. És persze elfedi az információk beszerzésének esetlegesen eltérő idejét, az ellentmondásokat pedig kiegyenlíti: valójában egy fiktív, de konzekvens képet kapunk általa. Másképpen fogalmazva: ha a szerző térképben gondolkodott, akkor nagyon nehéz a szöveg belső logikája alapján ellenőrizni az állítások hitelességét.

Esetleg elképzelhető az is, hogy nem teljes térkép volt előtte, hanem ahhoz hasonló négyzetes térképlapok, mint amelyeket az al-Balhi-hagyomány szerzőinél találunk.¹² Erre utalhat esetleg az egyes leírások „négyzetes” volta: ezek gyakran sakktáblaszerűek, a négy égtáj felé eső négy szomszéd kerül említésre. Ilyen esetben a terület belső kohéziója egységes, a különálló lapok viszont nem biztos, hogy egymás mellé illeszthetőek. Kelet-Európáról, Ázsia északi részéről, a kirgiz, kimek vagy ujjur területekről azonban efféle térképlapokat nem ismerünk a muszlim földrajzi irodalomban. Ez, és az a tény, hogy a „terület-négyzetek” jól illeszkednek egymáshoz, inkább egy „világtérkép” használata mellett szól.

Mindezek figyelembevételével érdemes megismernünk azzal a világgéppel, amit a munka közvetít. A leírás többrétegű. A szerző az alapok lefektetése után (amely szerint a Föld északi féltékeje az inkább lakott, a leírt országok döntő többsége itt található) az ismert földrajzi jelenségeket veszi sorra: a tengereket, hegységeket, folyókat, pusztákat. Ezt követi az egyes népek és országok leírása, megint csak szigorú rendben: az adott terület négy égtáj szerinti határainak ismertetése – mindig kelet, dél, nyugat, észak sorrendben – után a jelentősebb városok leírása, majd esetleg az egyéb jellegzetességek felsorolása jön. Mindez tulajdonképpen egy „puzzle”, a megadott információk alapján megrajzolható/újrajzolható a térkép is. Ha ezt megtesszük, akkor egy „fiktív” térképet kapunk, azt tudjuk meg, hogy a szerző mit is gondolt a földabroszról. A tényleges geográfiai jelenségekkel való azonosítás egy következő feladat lehet.

A szerző nagyon logikusan dolgozott, az egyes egységek szigorú rendben követik egymást, mintha csak egy sakktáblán lépegetnénk végig. A leírások láncokat alkotnak, mindössze hármat. (Ez másoknál is megfigyelhető, de általában

¹¹ „Mi a tengereket, öblöket és szigeteket, úgy ahogy vannak, a megfelelő helyen egy térképen mutatuk be”. Hudūd–Minorsky 60. „Nyolc másik különböző hosszúságú, szélességű, méretű hegység is van. Ezeknek a helye és a méretei olyanok, ahogy a térképen bemutattuk.” Hudūd–Minorsky 69. További említések: Hudūd–Minorsky 146., 157.

¹² Lásd *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Bp. 2000. 91–111. Éppen ilyen négyzetes térképek láthatóak al-Mukaddaszi munkájában is, lásd *Muhammad Ibn-Ahmad al-Muqaddasi*: The best divisions for knowledge of the regions. Ahsan al-Taqaşim fi Ma'rifat al-Aqalim. Trans. Basil Anthony Collins. Doha 1994. 439–458.

jóval kevesebb elemmel, és kisebb földrajzi területet felölelve.) Az első Kínától a madzsgarírig vezet (1–14),¹³ a második Horászántól – Észak-Afrikán és Európán keresztül – a vunundurokig (15–46), a harmadik pedig Afrikát öleli fel (47–52). Ázsiában lényegében két, keletről nyugatra tartó leírásláncolatot látunk: az egyik északabbra, a másik pedig délebbre halad nyugat felé. A leírások szépen kiegészítik egymást, szöveget alkotnak, nincsenek soha többé fel nem bukkanó „szomszédok” vagy lyukak. A leírások persze nem azonos súlyúak, a legrészletesebben Közép-Ázsia, Irán, a Kaukázus és Irak kerül ismertetésre,¹⁴ a peremzónákról (Kína, India, Európa) pedig meglehetősen elnagyoltak az ismeretek. Érdekes, hogy a kelet-európai térség leírásai nem túlságosan részletesek, mégis egy viszonylag kisebb területen bő egy tucatnyi ország kerül említésre, a teljes mennyiség negyede. Ez annyit jelent, hogy a szerzőt foglalkoztatta e terület, és ismeretei is voltak róla. E tekintetben e mű az egyik leggazdagabb leírás a korai muszlim földrajzi irodalomban. (A közeli kortársak közül csak Maszúdí versenyezhet vele.)

Fontos kérdés, hogy meddig is terjed az „ismert világ” földrajzilag nyugat felé – leszámítva persze a Ptolemaiosztól áttemeltek. A szöveg feldolgozója által általánosan elfogadott nézet szerint messzire, hiszen például még Morvaország is szerepel benne. Ha azonban az egymással érintkező területek rendszeréből – és nem egy-egy népnévből – indulunk ki, akkor ez az állítás aligha állja meg a helyét: már a ruszok leírása is meglehetősen gyenge, a tőlük nyugatra helyezett szakalibáké pedig még kevésbé informatív, azoktól nyugatra s mindkettejüktől északra pedig az ismeretlen/lakatlan zóna következik. Mindennek fényében a szerzőnek aligha voltak komolyabb ismeretei a Dnyepertől nyugatra eső területekről, a Kárpát-medencéről vagy a Balkánról. A morvák – és persze a magyarok – leírása a ruszoktól keletre esik, így semmiképpen sem a mai szállásterületekről lehet szó.

A morvák lakta terület a jól körülírt zónában található: országuk a *Hudúd* szerzője szerint részben a Gürz-tengernek nevezett Fekete-tenger északi, részben pedig a keleti partján fekszik. Tőlük nyugatra a belső bulgárok, majd a szaklábok következnek, még mindig a tenger északi partján. A morváktól délre a kazár besenyők élnek, akik viszont nyugatról határosak a Gürz-tengerrel. Mindez annyit

¹³ Az egyes közösségeket én számoztam be a műben való felbukkanásuk sorrendjében. A bizonytalan olvasatú földrajzi neveket az egyszerűség kedvéért egyik lehetséges olvasatukkal közlöm, amelyet természetesen nem tekintek sem biztos, sem végső feloldásnak, mindössze egy technikai megoldásnak. Így például a vnndr betűcsoporttal leírt népet vunundurnak fogom nevezni, függetlenül attól, hogy számos egyéb olvasat is elképzelhető. A magyarok esetében a szövegben olvasható madzsgarít tartom meg, részben a névforma sajátos volta (magyarhoz tartozó/magyarokhoz tartozó jelentésben, szemben a többi egyszerű „népnévvél”), részben az elkülöníthetőség kedvéért.

¹⁴ Ez a tény a szerzőt az arab földrajzi irodalom iraki iskolájához köti, amely szintén így állt a kérdéshez, szemben azokkal, akik az iszlám vallásának megfelelően Mekkával és Medinával kezdték munkáikat. Az arab földrajzi irodalom általános áttekintését lásd *Sayyid Maqbul Ahmad: A history of Arab-Islamic geography (9th–16th century, AD)*. Amman 1995. 58–124.

jelent, hogy szerzőnk szerint a kérdéses népnek a Fekete-tenger északkeleti régiójában kellett laknia. (A teljes kelet-európai földrajzi rendszert lásd a következő fejezetben.) Így viszont az arabos viselet, az arab nyelv használata, az arabokkal való kereskedelem, valamint a görögökkel és a törökökkel való barátság is sokkal életszerűbbé válik, s innentől az sem okoz fejtörést, hogy miért laknak jurtákban. Azaz az eddig nehezen értelmezhető, állandó magyarázkodásra sarkalló információk egy csapásra a helyükre kerülnek, és értelmezhetővé válnak: a földrajzi lokalizáció és a nép leírása párhuzamba kerül. Ez az azonosítás azonban nem nyert teret, mivel a szöveg értelmezői Gardízi párhuzamos helyével vetették egybe a kérdéses részt, s mivel ez utóbbit tekintették elsődlegesnek, a *Hudúid* földrajzi információit egyszerűen tévesnek minősítették.¹⁵

A *Hudúid* szerzője tehát úgy tudta (olvasta valahol, vagy maga alakította ki véleményét valamilyen összefüggés alapján), hogy a morvák a Fekete-tenger északkeleti partvidékén éltek (az Azovi-tenger nála nem szerepel). Műve révén ez az információ nyilvánvalóan benne volt a muszlim földrajzi irodalomban.

Vessünk ennek fényében egy pillantást másik forrásszövegünkre, Gardízi munkájára is! A szerző állításainak jelentős része egyezik más arab földrajz-írókéval, elsősorban Ibn Rusztáéval (†910 k.), valószínűleg ezek mennek vissza Dzsajháníra. Bár nyelvi különbségek vannak a szövegahagyományban – Gardízi perzsául írt –, e munka láthatóan nagyon szorosan kapcsolódik a többi műhöz, általában szó szerinti egyezésről van szó. (Gardízi ugyanakkor láthatóan időnként pontatlanul fordított.) A mű azonban a többi párhuzamos szövegnél rendszerint bővebb információmennyiséget őrzött meg, amely származhat Dzsajhánítól, de más forrásból is. Gardízi a következőket adja tudtunkra a morvákról: „A nándorok alatt a folyó partján egy nagy hegység van, és a folyó ennek a hegységnek az oldalánál folyik. És ama hegység mögött van egy nép a keresztények közül. Őket mirvátnak hívják. Köztük és a nándorok között tíz napi út van. Ruházatuk mint az araboké, turbánból, ingből és kabátból [áll]. Kereskedéssel és földműveléssel foglalkoznak, szőlők is vannak. Mivel vizeik a föld felszínén folynak, csatornáik nincsenek. Mondják, hogy számuk a rúmokénál nagyobb. Külön közösség (ummat). Kereskedelmük nagyobb része az arabokkal zajlik.”¹⁶

¹⁵ Úgy tűnik, a *Hudúid* – és általában a muszlim földrajzi irodalom – adatainak ötletszerű, az alapszövegtől teljesen elrugaskodott felhasználása nem csak a magyar szerzőkre igaz. A szovjet-orosz szakirodalomban például komoly teóriák épültek a kazár és a türök besenyők megkülönböztetésére – a *Hudúid* földrajzi leírásainak teljes figyelmen kívül hagyásával. Lásd még *Boris Zhivkov*: *Khazaria in the Ninth and the Tenth Centuries*. Leiden–Boston 2015. 134–136.

¹⁶ *Abu Sa'íd Abdul-Hay ibn Dhahhāk ibn Mahmūd Gardēzi*: *Zayn al-Akhbār*. Ed. 'Abd al-Hayy Habībī. Tehran 1363. [1984/85.] 587–588.; *Zimonyi I.*: *Muszlim források i. m.* 36–39.; HKÍF 37.

Gardízi és a *Hudúd* – azonos nyelvű – szövege megformálását tekintve nincsen kapcsolatban egymással. Ráadásul a szöveg helyzete a műveken belül is egészen más: a *Hudúd*ban a morvák önálló fejezetet kaptak, Gardízínél viszont a magyarok leírásába beleolvasztva szerepelnek, tulajdonképpen összezavarva a munka gondolatmenetét. Itt ütközik ki a két szerző szemléletmódjának különbsége: míg a *Hudúd* alkotója vaskövetkezetességgel a földrajzi meghatározásokat tartotta szem előtt, Gardízi sokkal nagyobb figyelmet szentel a különféle egyéb információknak. Nota bene az ő szövege alapján lényegesen nehezebb, szinte lehetetlen megrajzolni egy térképet, hiszen nem ez a munka fő célja. A földrajzi következetlenségeket ráadásul javarészt elfedi a leírások tartalmi sokrétősége. Másképpen fogalmazva: Gardízi szövegét az egy-egy országra/területre vonatkozó információk gyűjtése szervezi, a *Hudúdot* viszont a földrajzi hálózat.

Másképpen is közelíthetünk ehhez a kérdéshez: Gardízi magyar fejezetéből a morvák minden probléma nélkül kiemelhetőek, a *Hudúdból* viszont nem, mert azzal lyuk keletkezne a földrajzi leírás rendszerében. Ez azt mutatja, hogy a *Hudúd*ban olvasható szövegrész mindenképpen elsődleges és szerves része a műnek: nem szerepelhet téves helyen, és nem lehet betoldás sem. Gardízínél éppen fordított a helyzet, a szöveg láthatóan „rossz helyen” van, kilóg a felépítés logikájából: egy ekkora „információs csomag” minden további nélkül kaphatott volna önálló fejezetet.¹⁷ Mindezek alapján nem tartom elképzelhetetlennek, hogy e szövegrészt Gardízi illesztette bele a magyarok leírásába, ezzel (is) kiegészítve a Dzsajhání-hagyományból merítetteteket. Szerzőnk a 11. század közepén akár szóbeli információkból is tudhatta, hogy a magyarok és a morvák – másfél évszázada! – határosak, ezért éppen itt gyűjtötte össze a morvákról rendelkezésre álló adatokat.¹⁸ Ezek között lehetett az arabos viseletre utaló megjegyzés is, amit egyébként akár a *Hudúdból* is átvehetett, de lehetett közös előképük is. A két szöveg ugyanis ha szó szerint nem is függ össze, tartalmi egyezések akadnak közöttük.

Ha azt feltételezzük, hogy Gardízi egy korábbi, „fekete-tengeri morvákról” szóló információs csomagot emelt át, akkor még egy probléma megoldódik. A szerző szerint ugyanis a nándorok alatt, egy bizonyos – általában a Dunával azonosított – folyó mellett egy hegység található, amely mögött a morvák élnek. Ezen leírás azonban nem illik a közép-európai helyzetre, hiszen az összefüggés ott éppen fordított: a morvák vannak a folyó mellett feljebb. A szöveg feldolgozói

¹⁷ Gardízi munkájában nem szerepelnek fejezetcímek, a szöveget azonban üresen hagyott helyek mégis tagolják.

¹⁸ A klasszikus honfoglaló leletanyagot tartalmazó kárpát-medencei sírokból nagy számban előkerült számánida érmek egyértelműen bizonyítják a kapcsolatot a magyar szállásterület és a távoli muszlim vidékek között (még ha az több lépcsős volt is). Mindez természetesen a hírek áramlásának is kedvezett: a közép-ázsiai muszlim udvarokban minden további nélkül állhattak rendelkezésre információk Közép-Európáról, még ha akár évtizedes késéssel is.

szerint ez egy hiba: a szerző bizonyára összecserélte a lejjebb és a feljebb kifejezést, esetleg elírásról lehet szó: a lejjebb (*zír* زير) helyett esetleg eredetileg egy hasonló írásképpű, de feljebb értelmű szó (*zabar* زبر) állhatott.¹⁹ A *Hudúd al-álam* sem a morvák, sem a vunundurok kapcsán nem emleget folyókat, a morvák azonban valóban egy hegység mögött laknak a vunundurok szemszögéből nézve. A két nép közötti hegység említése tehát közös elem a két szöveg között. Ha a tényleges földrajzi lokalizáció során valóban volna ennek tövében folyó, akkor az mindenképpen dél, azaz a Fekete-tenger felé folyna, és a morvák valóban lejjebb – délebbre – kerülnének, mint a vunundurok.²⁰ (A következő fejezetben újra kitérünk a kérdésre.)

Bizonyos, hogy a *Hudúd* morvákról fenntartott információs csomagja javarészt független, semmi okunk azt a Dzsajhání-hagyományhoz kötni (ahogy egyébként Gardízi leírását sem), így a Gardízi szöveg értelmezése nem befolyásolja a *Hudúd* értékelését. (Másképp fogalmazva: ha a Gardízi által megőrzött morva-passzus szerepelt is Dzsajhánínál, abból akkor sem lehet levezetni a *Hudúd* állításait.) Mindezek alapján aligha kétséges, hogy az ismeretlen perzsa szerző valóban úgy tudta, hogy él egy morva nevű nép a Fekete-tenger északkeleti régiójában, a náluk talán nem is olyan meglepő, hogy arabosan öltöznek és arabul is tudnak. Másrészt amennyiben Gardízi szövegét nem „morvaországi morva” szemüvegen keresztül olvassuk, akkor valójában semmi olyan elemet nem találunk benne, amely a leírás egyértelműen a Morva-medencéhez kötné. Sőt, a közölt információk egy része éppen ellentmond ennek, például a fő kereskedelmi partnerként emlegetett arabok.

¹⁹ A *zír-i nandurján* kifejezést Kuun Géza 1900-ban még így fordította: „A nenderek (lakta földnél) lejjebb, a folyam partján”. Lásd A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 170. 1958-ban már így szerepelt: „A n.n.d.r-ok felett, a folyó partján...”, az emendáció jelölése nélkül. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györfly György. Bp. 1958. 52. (A szöveget Czeglédi Károly fordította.) Hasonlóképpen járt el a HKÍF szövegének gondozója, Zimonyi István (HKÍF 37). Ugyanő a Dzsajhání-hagyomány elemzése során párhuzamosan közli a perzsa szöveget és a fordítást. Előbbiben az eredeti alak olvasható, lábjegyzetben az emendáció (kissé félrevezető) közlésével, a fordításban – jelöletlenül – a módosított szöveg látható, az egész problémáról pedig jóval később, a szöveg elemzése során olvashatunk. *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 36., 37., 216. Következésképp az érdeklődő olvasók az utóbbi időben egy jelöletlenül módosított szöveget olvashatnak a magyar forráskiadványokban. Ugyanezzel a javítással élt a szöveg újabb, minden korábbinál alaposabb kiadója, Arsenio P. Martinez is, aki a kérdéses szót *ze-bar* formában olvassa és „above”-ként fordítja, jöllehet Gardízi mindkét kéziratában egyértelműen a *zír* forma látható. (Olvasatához nem fűz magyarázatot.) Lásd *Martinez, A.*: Gardízi's Two Chapters i. m. 161., 206.; *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 299., 303.; *István Zimonyi*: Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. Leiden–Boston 2017. 41., az „above” fordítás itt: 291. Martinez emendációját elfogadta Nyitrai István is, lásd *Nyitrai István*: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1996. 73. Ezzel szemben Hansgred Göckenjan és Zimonyi István közös kötetében az unterhalb szó szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy azt itt nyugat, északnyugat értelemben kellene olvasnunk, a kérdéses folyó pedig egyértelműen a Duna. Lásd *Göckenjan, H.* – *Zimonyi, I.*: Orientalische Berichte i. m. 175.

²⁰ A vunundurok–morva határ meghatározása nem könnyű, de bizonyos, hogy utóbbiak keleti határát északabbra egy hegység, délebbre pedig a kazár besenyők képezik.

Semmi akadály a tehát annak, hogy egy hajdani, „keleti-morva” szöveghagyomány leágazásának tekintsük, ahogy a *Hudúd* leírását is.

De vajon kik lehetnek ezek a keleti, fekete-tengeri morvák? Mindenekelőtt magáról a névről: Gardízi kézírataiban a mrdát/mrvát (مروات / مردات) betűcsoport áll, ami több különféle olvasati lehetőséget kínál. Az egyik lehetőség, a d-s olvasat, talán a mordvinok felé mutat. Mordia országról Bíborbanszületett Konstantin is megemlékezik, amelynek elhelyezkedéséről azonban semmit sem tudunk, azon kívül, hogy a besenyőktől tíznapnyira fekszik.²¹ Ez az adat aligha vonatkozhat a Morva-medence lakóira, hiszen ők sosem voltak szomszédosak a besenyőkkel, ám a lokalizálásra nincs semmilyen fogódzónk a császár szövegében. (Általában a mordvinokkal szokás ezen adatot kapcsolatba hozni.²²) A másik olvasati lehetőség a „morva”, amelynek persze számos variánsa feltehető. Erre is akadnak utalások a térségben. Egy 10. századi sirváni²³ krónika arról tudósít, hogy 938-ban (H. 326) Abd al-Malik derbendi hásimida uralkodó hadjáratot vezetett egy ország ellen, amelyet elfoglalt, a férfiakat megölette, a nőket és a gyerekeket rabságba vetette, majd visszatért saját területére.²⁴ A munka két ismert kéziratában a kérdéses ország neve kétféleképpen – Mráfsza és Mrávna (مرافسه és مراونه) – alakban maradt fenn, utóbbi esetlegesen „Morávijja” (مراويه) alakban is rekonstruálható.²⁵ (A szerző a megtámadottakat pogányként írta le, ami szintén egybevágna a „mi” keresztény morváinkkal.) A terület helye sajnos ez esetben sem határozható meg,²⁶ de tény, hogy a derbendi uralkodók háborús hatókörébe a Fekete-tenger északkeleti régiója aligha férhetett bele. Az persze nem bizonyos, hogy a tudósítások azonos időpontra vonatkoznak.

A kereszténység mind a Kaukázusban, mind a Fekete-tenger északi és keleti partvidékén elterjedt volt, ebben semmi meglepő sincs. Az arab földrajzi irodalom azonban ismer a térségben egy olyan keresztény népet, amelyről azt gondolják, hogy arab eredetűek: országukat Szanária néven emlegetik, a Kaukázusban éltek Tbiliszi és a Dáriel hágó között, és valószínűleg kapcsolatban voltak az észak-dagesztáni népekkel is.²⁷ Ha pedig a *Hudúd*ban jelzett területből indulunk ki, akkor különösen Maszúdí leírásai érdemelnek figyelmet, amelyek szerint körülbelül a

²¹ *Klima László*: Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. Bp. 2016. 72.

²² *Klima L.*: Jürkák, tormák, merják i. m. 72. Megjegyzendő, hogy Kuun Géza 1900-ban Gardízi adatát is a mordvinokra vonatkoztatta (A magyar honfoglalás i. m. 170.).

²³ Sirván többé-kevésbé a mai Azerbajdzsán területének történeti elnevezése.

²⁴ *Vladimir Minorsky*: A History of Sharvan and Darband in the 10th–11th Centuries. Cambridge 1958. 43., 70.

²⁵ A Mrávna alak *n* betűje könnyen lehet szövegtörlesztés eredménye *y* helyett. *Minorsky, V.*: A History of Sharvan i. m. 70., facs. 18.

²⁶ *Minorsky, V.*: A History of Sharvan i. m. 101–104.

²⁷ Uo. 161–162.

kérdésszerű területen, a Kubántól északra terült el egy szintén rejtélyes, Iram nevű ország.²⁸ Ez ugyan nem visz közelebb a probléma megoldásához, de jól jelzi, hogy a 10. század közepén a kérdésszerű területen valamiféle „anomáliával” számolhatunk.

A mrdát/mrvát betűcsoport elemzése kapcsán felmerült még egy lehetőség, amelyet eredetileg Marquart vetett fel: hátha egy végletesen romlott névalakkal állunk szemben, és valójában túlász/dahszász névalakot kell látnunk mögötte, amely viszont egy kaukázusi alán csoportot jelöl (erre utal az ász végződés). Az ötletet részben Németh Gyula is pártolta, a közelmúltban pedig K. Tóth Gábor elevenítette fel.²⁹ Az elgondolás háttérében al-Bakrí leírása áll, aki a magyar határok kapcsán Tiflisz hegyeit, azaz a Kaukázust is említi. E forráshellyel pillanatnyilag nem kívánok foglalkozni, a *Hudúd* vonatkozásában viszont érdemes kitérni rá: a *Hudúd* morvái egyértelműen nem a Kaukázusban élnek, másrészt maga a szöveg is megemlíti a túlász népet, de őket semmilyen kapcsolatba nem hozza a morvákkal.³⁰ Így e forrás vonatkozásában nem merülhet fel a gondolat, hogy a két jelölő azonos csoportra vonatkozik. A szövegromlás feltevése is meglehetősen gyenge lábakon áll: a két név ötöt betűjéből mindössze kettő azonos, de ezek egyike másik helyen áll, a többi három pedig eltér, és összefüggésük esetén nem is a legegyszerűbb emendációkat kellene feltételeznünk. (A *Hudúd*-ban mrvát és túlász szerepel: مروات és طولاس.)

Összefoglalva a fentieket: a *Hudúd al-álam* belső összefüggésrendszerét vizsgálva nem kétséges, hogy a szöveg szerzője a morvákat földrajzilag a Fekete-tenger északkeleti partvidékére helyezte, s ezzel a leírás részletei is egybevágnak, amelyek viszont nem felelnek meg Morvaország esetében. Csekély a valószínűsége tehát annak, hogy az információs csomagot a szerző tévedésből helyezte volna ide: a földrajzi lokalizáció és a leírás részletei támogatják egymást. Arra viszont utalnak jelek, hogy Gardízi, aki éppúgy horászáni volt, mint a *Hudúd* alkotója, olvasta e szöveget vagy ennek előképét, s egyes elemeket átemelt belőle a maga leírásába, nem túlságosan szerencsésen és nem túlságosan szervesen. Leírása tehát valószínűleg – legalább részben – nem a morvákra szól, és nem tartozik a Dzsajhání-hagyományhoz. Mindez nem kevés tanulsággal jár a magyar őstörténet kutatására nézve sem. Jól látható, hogy a tendenciózus, nem a forrás belső kohéziójára, hanem annak egyes részleteire támaszkodó, azt kontextusából kiemelő szemléletmód mennyire félreviszi az értelmezést: így lesz egy Fekete-tenger melléki területből közép-európai. Világossá vált, hogy a *Hudúd al-álam* nagyon vékony szálakkal kötődik az úgynevezett Dzsajhání-hagyományhoz, sokkal inkább önálló műnek tekintendő, és ilyen módon is kezelendő. Mindezek után úgy vélem, fontos e mű magyarokra vonatkozó információit sorra vennünk.

²⁸ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 181.

²⁹ *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 164.; *K. Tóth G.*: Megjegyzés i. m.

³⁰ *Hudúd–Sotude 193.*; *Minorsky, V.*: A History of Sharvan i. m. 162.

A *Hudúd al-álam* Kelet-Európa képe

Mielőtt továbblépnénk, érdemes alaposabban megismerkednünk a *Hudúd al-álam*mal. A mű viszonylag későn került a kutatás látóterébe: egyetlen másolata 1892-ben bukkant elő Buharában. Ennek facsimiléjét Vaszilij Vlagyimirovics Bartold tette közzé 1930-ban, de valójában Minorsky 1937-es fordítása révén vált ismertté a tudományos világ számára. A magyar kutatás is hamar felfedezte, Czeglédy Károly már igen korán, 1945-ben – és onnantól kezdve folyamatosan – hivatkozott rá, Györffy György pedig tíz évvel később használta a gyula és a kende kérdése kapcsán.³¹ A mű földrajzi értelmezésével a kutatás keveset foglalkozott, jobbra Barthold és Minorsky sommás – és mint a morvák példáján láthattuk, nem kellőképpen megalapozott – megállapításaira hagyatkozott. Ezek lényege, hogy a szobatudós szerző könyvekből dolgozott, az információkat igyekezett összekombinálni, így viszont gyakran téves állításokhoz jutott. Ráadásul a különböző idősíkokra vonatkozó adatokat is egymásra vetítette, ezzel tovább fokozva a zűrzavart.³² A szöveg ezért valójában másodlagos jelentőségű, a feladat a források szétszálazása, a mű rendszere nem érdekes.

Mindezen kritikai megjegyzések természetesen megfontolandóak, ugyanakkor érdemes figyelembe venni más körülményeket is. Egyrészt elképzelhető, hogy a *Hudúd* mégiscsak tudatos és önálló alkotás, másrészt pedig a muszlim földrajzi munkák – szövegszerű összefüggéseik ellenére – nem azonos időpontokban keletkeztek, és nem ugyanazt a történelmi helyzetet írják le, így például Ibn Rusztát (910 k.), a *Hudúdot* (982/983) és Gardízit (11. század közepe) nagyjából 70-70 év választja el egymástól.³³ Márpedig a térség története cseppet sem nevezhető statikusnak az adott korszakban: ekkorra tehető Kazária tündöklése és bukása, a Rusz felemelkedése, a volgai Bulgária létrejötte, a magyarok érkezése és távozása, a besenyők és nyomukban az úzok megjelenése. Mindezeket szem előtt tartva érdemesnek látom a *Hudúd al-álam* kelet-európai részének újbóli elemzését, immár magából a szövegből kiindulva. Ez már csak azért is fontos, mert a mű olyan koherens, stabil földrajzi képét nyújtja a térségnek, amelyhez hasonló minőségűvel még sokáig nem találkozunk. A későbbi elemzéseket ezen összefüggő kép ismeretében érdemes elvégezni, így számos – gyakran tapasztalható – hiba elkerülhető.

³¹ Lásd 5. jegyz.

³² Bartold úgy gondolta, hogy a besenyők vándorlása, illetve különböző szállásterületeik zavarták össze a szerzőt, aki így teljesen zűrzavaros képet festett a térségről. *Hudúd–Minorsky* 41–47.

³³ A különböző idősíkok fontosságára Harmatta János is felhívta a figyelmet. Lásd *Harmatta J.: A honfoglalás mai szemmel* i. m. 139.; A rúm elnevezés használatának elemzése során ugyanerre figyelmeztet Koray Durak is. Lásd *Koray Durak: Who are the Romans? The Definition of Bilād al-Rūm (Land of the Romans) in Medieval Islamic Geographies*. *Journal of Intercultural Studies* 31. (2010) 3. sz. 285–298.

Először is tegyük fel a kérdést, hogy mikori lehet a mű által vázolt helyzetkép. A válasz több okból is bizonytalan. Leginkább azért, mert ha a szerző valóban térképben gondolkodott, akkor azon különböző korú információk is megférhettek egymás mellett, és ezeket nem tudjuk kiszűrni. Az is nyilvánvaló, hogy a Föld különféle leírt régióiról eltérő minőségű és korú ismeretekkel bírt a szerző. Az ebből adódó kockázatok csökkentése végett csak a kelet-európai térség helyzetét elemzem a továbbiakban, abból az előfeltevésből – reményből – kiindulva, hogy a *Hudúd* alkotója e térségről talán többé-kevésbé azonos idejű ismeretekkel rendelkezett.

Időrendi fogódzóként kínálkozik a besenyők helyzete. Minthogy őket az oguzok már kiűzték dél-uráli szállásaikról, egészen biztosan a *De administrando imperio*ban (a továbbiakban: DAI) jelzett oguz–besenyő szállásváltás után járunk. Sajnos nem tudjuk, hogy ez pontosan mikor ment végbe, legkorábban a 8. század végén kerülhetett rá sor,³⁴ ha azonban hiszünk a DAI-nak, akkor a 9. század közepén történhetett. (A mű szerint a besenyők által elűzött Levedi ismeri a kiválósága okán fejedelemmé választott Árpádot.)³⁵ A DAI világosan állítja, hogy a megvert besenyők hosszabban kerestek maguknak szállásterületet, és csak utóbb akadtak a magyarok földjeire.³⁶ A *Hudúd* egyértelműen utal a besenyők kettészakadására: egyik csoportjuk délen, a másik pedig északon élt, előbbi a kazárok, utóbbi pedig a türkök – azaz az oguzok – fennhatósága alatt. Az oguzok területfoglalása tehát kijelöli a helyzetkép legkorábbi időpontját. Másfelől az is egyértelmű, hogy a besenyők Etelközt még nem érték el. Hogy ők mikor tűnnek fel ezen a területen, azt pontosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a 895. évi, magyarok elleni támadás egy kalandozó hadjárat és nem szállásváltás. A némiképp bizonytalan kronológiájú *Régmúlt idők elbeszélése* szerint az oroszokkal 915-ben kezdődtek a konfliktusaik,³⁷ de még ez sem

³⁴ A kérdést elemezve Katona-Kiss a 8. század végére tette a besenyők megérkezését az Urál vidékére, távozásukat pedig 893–894-re datálta, Iszmail bin Ahmad számánida emír karlukok ellen vezetett hadjáratára építve. Lásd *Katona-Kiss Atilla: Az oguz és karluk törzsek szállásváltása a VIII. században*. In: Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiatal Kutatói XX. Összejövetelének konferenciakötete, Budapest – Szigethalom, 2010. október 28–30. Szerk. Petkes Zsolt. Bp. 2012. 189–190. A hadjárat szerepét a magyar őstörténetben – pozitív források hiányában – megkérdőjelezte *Zsidai Zsuzsanna: Ismā'īl ibn Aḥmad 893. évi hadjárata és a magyar honfoglalás*. In: Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 109–123.

³⁵ *Bitorbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 171–173. (A továbbiakban: DAI.)

³⁶ „elmenekülvén, szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birto-
kukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon.” DAI 166–167.

³⁷ „Első ízben támadtak a besenyők Rusz földjére, és miután békét kötöttek Igorral, elvonultak a Dunához.” *Régmúlt idők elbeszélése*. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Bp. 2015. 47. Balogh László a szöveget és forrásait elemezve arra jutott, hogy az esemény valójában 917-ben történt, és nem vándorlásról, hanem mindössze egyetlen hadjáratról volt szó eredetileg. Lásd *Balogh László: A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában*. In: *Régmúlt idők elbeszélése* i. m. 291–299.

utal egyértelműen beköltözésre. Al-Iszathrí 930 körül Bizánc és a kazárok közé helyezi és új jövevénynek nevezi a besenyőket, leírása jó eséllyel már az etelközi szállásterületre utal.³⁸ A DAI szerint pedig 950 körül már egyértelműen itt éltek.³⁹ Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a *Hudúd* az etelközi besenyő beköltözésnél korábbi állapotot rögzít. Összességében tehát a besenyők említése alapján egy kb. 800–930 közötti időszávról beszélhetünk.

A másik értelmezhető tényező a ruszok szerepe. A mű komoly szereplőnek mutatja be őket, akik északról egészen délig, kis híján a Fekete-tengerig meghatározó szereplői a térségnek, uralkodójuk székhelye Kijev (Kújába). A *Régmúlt idők elbeszélése* szerint az első rusz telepések, Aszkold és Gyir a 860-as években jelentek meg Kijevben, magát a kijevi Ruszt pedig a Rurikida Oleg alapította meg 882-ben, és ő volt az, aki sorozatos hadjáratokat vezetett mind kelet, mind nyugat felé, s hatalmas területeket vont az ellenőrzése alá.⁴⁰ Mindez a 9. század vége vagy a 10. század eleje felé tolja el a munkában megfestett tabló idejét.

A harmadik elgondolkodtató pont a volgai Bulgária, egészen pontosan az államiság kérdése. Az első ide vonható írásos adat Ibn Haukal földrajzi munkájában található meg (977), egy Mutadid kalifa (892–902) idején játszódó anekdota keretében, így megbízhatósága némiképp kétségesnek tekinthető.⁴¹ A következő említés a 913-ban lezajlott nagy kaszpi-tengeri rusz portya kapcsán történik róluk, de csak annyit tudunk meg, hogy a kazáriai muszlimok által megvert, menekülő portyázók „burgaz vidékére vetődtek”, ahol a muszlimok lemészárolták őket.⁴² Az állami létre és annak szerkezetére először Ibn Ruszta utal, aki három törzsből (bulgár, barszula, eszekel) álló, de egyetlen uralkodó vezette országot ír le, amelynek két jelentős városa van, Bulgár és Szuvár. Lényegében ugyanerről tudósít Ibn Fadlán is, aki 922-ben járt a bolgároknál.⁴³ Az ő tudósítása azért is tanulságos, mert rámutat az állam meglehetősen laza szerkezetére: tanúja annak, amikor az egyik törzs felmondja az együttműködést és elvándorol.⁴⁴

Mindehhez képest érdekes, hogy a *Hudúdban* valójában nem esik szó a volgai Bulgáriáról. Minorsky felvetette – és a kutatás azóta is elfogadja –, hogy a

³⁸ *Knoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 18.

³⁹ DAI 169., 175.

⁴⁰ Vö. *Font Márta*: A Poveszy vremennih let mint történeti forrás. In: *Régmúlt idők elbeszélése* i. m. 273–278.

⁴¹ *Knoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 75–76. Elemzi *Zimonyi István*: The Origins of the Volga Bulgars. Szeged 1990. 104–111.

⁴² *Knoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 175–176. Elemzi *Zimonyi I.*: The Origins i. m. 111–116.

⁴³ A két leírás hasonlósága felvetette, hogy esetleg Ibn Ruszta felhasználta Ibn Fadlán művét. Ám eddigi tudásunk szerint előbbi 910–913 körül írta meg művét, utóbbinak az utazására viszont 922-ben került sor.

⁴⁴ *Ibn Fadlán*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford., jegyz., utószó. Simon Róbert. Bp. 2007. 73–75.

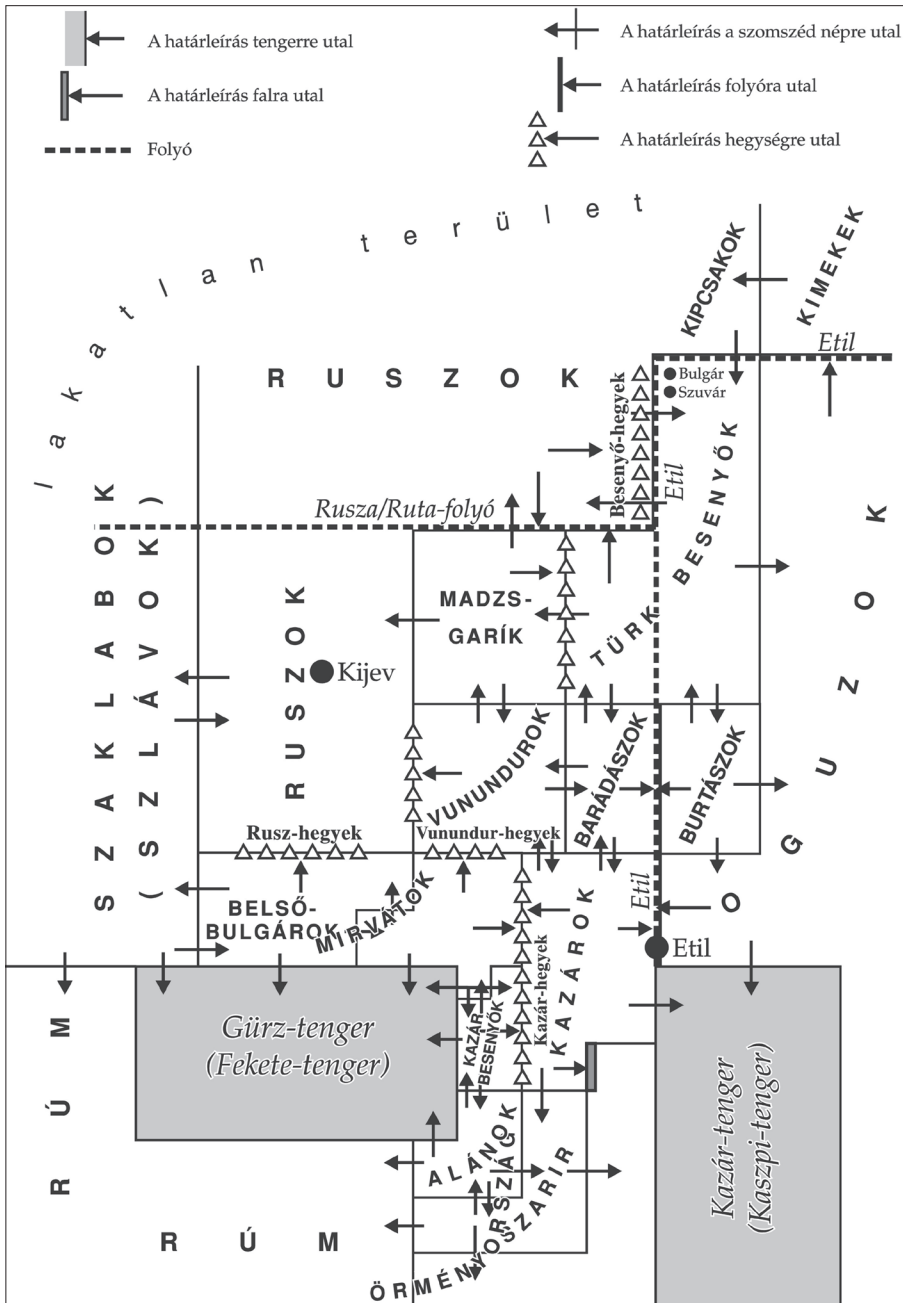
burtászok leírása valójában a volgai bulgárookra vonatkozik, épp csak a fejezet-cím rossz: e megoldás kézenfekvőnek tűnik, mivel itt szerepel a három „államalkotó” törzs neve. Csakhogy Bulgár és Szuvár e szövegrésztől teljesen függetlenül, önállóan szerepel, előbbi kapcsán ráadásul világosan megmondja a szerző, hogy „egy város, amely kis tartománnyal bír”. A két alakulatot – Bulgár „városállamát” és a három törzssel bíró burtászokat – tehát a szerző egyértelműen megkülönbözteti.⁴⁵ A kérdés most már az, hogy a három törzs és a két város története kezdettől közös-e, vagy esetleg csak közössé vált. A források mindenestre ez utóbbi változatot is megengedik. A burtászokat egyébként Ibn Ruszta a bolgároktól háromnapos járóföldre helyezi, a *Hudūd* pedig a Volga bal partján jelzi a szállásaikat, ahol Bulgár és Szuvár is fekszik. Mindez felvetheti egy városlakó és egy nomád közösség együttműködését és államalapítását, ahogy az számos esetben megfigyelhető a sztyeppe népek történetében. Mindenesetre a *Hudūd*-ban a volgai Bulgária hiánya – amennyiben nem hibáról van szó – mindenképpen a 910-es évek elé helyezi a történeti tabló idejét. A *Hudūd* által vázolt helyzetkép időkerete így tehát erősen beszűkült a 9. század utolsó éveire és a 10. század első évtizedére.

Lássuk ezek után, hogy a szerző milyen népeket, országokat ismer a térségben! Összesen 15–16 közösségről közöl rövidebb-hosszabb leírásokat, míg például Ibn Ruszta csak nyolcról: ez következhet az ismeretek gyarapodásából, de akár a megváltozott politikai körülményekből is. A földrajzírók számára a térség megismeréséhez a szilárd alapot a Kaukázus hegylánca képezte, amelyet a 9–10. századra már jól ismertek a muszlimok, hiszen jelentős számban éltek attól északra, Kazáriában is. A másik fő igazodási pont a Volga (Etil), amely elvezetett egy másik muszlim államhoz, a volgai Bulgáriához. Ezen túlmenően pontosabb információk a Fekete-tenger északi partvidékéről származtak, minden bizonnyal a kereskedelmi kapcsolatok miatt. Ami ezen régióktól északnyugatra, Európa belsejében feküdt, az ekkor még jóval homályosabb és esetlegesebben volt megismerhető a muszlimok számára.

A feljebb már említett „terület-kockák” jól kiegészítik egymást, a határleírások kölcsönösen egymásra mutatnak, ráadásul a tenger, folyó és pusztaság-leírások is megerősítik, kiegészítik e képet (lásd a függelékben). Mindezek alapján minden további nélkül elkészíthető a térség elméleti, csak a kapcsolatokat megjelenítő „térkép-vázlata”, amely azonban önmagában is sokat elárul. (1. térkép)

⁴⁵ Hudūd–Sotude 195.; Hudūd–Minorsky 162.

1. térkép Kelet-Európa sematikus képe a *Hudúd al-álam* alapján

Forrás: A szerző saját térképvázlata

Nagy kérdés, hogy van-e mód a továbblépésre, azaz az elméleti térkép egyeztetésére a valós földrajzi viszonyokkal. Úgy tűnik, korábban erre nem született kísérlet. Minorsky – a problémákat látva, illetve előfeltevései rabjaként – meg sem kísérelt térképvázlatot készíteni, de abban nem kételkedett, hogy a leírás Kelet-Európara vonatkozik. Ezzel szemben a baskír származású Zeki Velidi Togan a teljes anyagot a Kaukázus északi előterébe próbálta besűríteni, bár térképet ő sem rajzolt.⁴⁶ Fatih Şengül elszakadt a Minorsky-féle értelmezéstől, ezért a leírásoknak megfelelően rajzolt fel térképére több népet is, neki azonban nem a *Hudúd* rekonstrukciója volt a célja, s így a problémák sem ütköztek ki, illetve megoldatlanok maradtak.⁴⁷ Kétségtelen tény, hogy a valós földrajzi adatokkal való egyeztetés nem könnyű, a szerző nem a mi fogalmi kereteinkkel dolgozik, egészen biztosan vannak leírásaiban tévedések is, továbbá a bizonytalanságok miatt többféle megoldás is elképzelhető. Az alábbiakban a saját rekonstrukciós kísérletemet mutatom be.

Először is lássunk néhány problémát! Mint korábban említettem, a földrajzi kereteket három „tengely” jelöli ki: a Kaukázus, a Fekete-tenger északi partvidéke és az Etil. Az első kettővel nincs probléma, az Etil azonban nem teljesen azonos a mi fogalmaink szerinti Volgával. A *Hudúd* szerint ugyanazon hegyek között ered, ahol az Irtis is, de attól északabbra, kimek földön, majd a kimek–oguz határt képezi, ekkor nyugatra folyik, majd Bulgárnál délre fordul, a türk besenyőkön és a burtászokon keresztül a kazárok Etil nevű városához jut, s a Kaszpi-tengerbe ömlik.⁴⁸ Mindebből következik, hogy 1. az Etil Bulgárig a mi fogalmaink szerinti Volga, 2. az Urálból ered. (Az Irtis a mi fogalmaink szerint nem az Urál folyója, de egyik legnagyobb mellékfolyójára, a Tobolra igaz lehet a megállapítás.) Így azt kell gondolnunk, hogy a *Hudúd* Etilje valójában a Volga–Káma–Bjelaja hármasa lehet. Ez utóbbi folyókat a helyi török népek valóban Fehér-Etil néven ismerik.⁴⁹ (Tulajdonképpen ezt az állapotot ábrázolja – nagyon nehezen értelmezhetően – Idriszi térképe is.) A mű ezen leírása további tanulságokat is rejt. Egyfelől nyilvánvaló a kapcsolata az al-Balhí-hagyománnyal: al-Isztahrí 930-ban íródott szövegében szinte ugyanez a leírás szerepel,⁵⁰ másfelől azonban érdekesek az eltérések is: Isztahrínál például az Etil áthaladna a Ruszok területén és a Volgai Bulgárián, míg a *Hudúdban* a türk besenyők országa kerül említésre ugyanitt. Mindez arra utal, hogy másik idődimenziót ábrázol, mint al-Isztahrí.

⁴⁶ *Zeki Validi Togan*: Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert. Kőrösi Csoma-Archivum 3. (1940) 1. sz. 41–64.

⁴⁷ *Fatih Şengül*: Sabir Sekel Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü. İstanbul 2013. 69.

⁴⁸ *Hudúd–Sotude* 46–47.; *Hudúd–Minorsky* 76.

⁴⁹ *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 203–204. Az Etil elemzését a muszlim forrásokban lásd uo. 201–210.

⁵⁰ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 29. Ugyanez a hagyomány folytatójánál, Ibn Haukálnál lásd uo. 77.

Egy másik általános megfigyelés, hogy a leírások hegy és hegység fogalma nem egyezik a mi elképzeléseinkkel, ugyanis lényegében bármiféle kiemelkedésre alkalmazhatják őket, és sokkal inkább a relatív magasságok a döntőek, nem pedig az objektív, tengerszinttől mért értékek. Mindezek után próbáljuk egyeztetni a relatív képet a tényleges földrajzi viszonyokkal!

A Kaukázus előterében – a kisebb államokat nem számítva – két területről szól a szerző: keletre a kazárokéről, nyugatra pedig a kazár besenyőkéről. Őket egy hegység választja el egymástól, ez talán a Sztavropoli és a Szai-Manicsi hátsággal azonosítható, ami a Kubáni alföldet választja el a Kaszpi-mélyföld délnyugati végétől. A morvák lakóhelye a besenyőktől északra, a Fekete-tengertől részben keletre, részben északra feküdt a szerző szerint, így talán a Don torkolatvidékéhez rekonstruálható. A Volga alsó szakaszán, a bal parton az oguzok éltek, tőlük északabbra a burtászok, akiket más források a volgai Bulgária közelébe helyeznek, így talán Szamara környékére tehetőek. Viszonylag egyértelmű a Fekete-tenger partvidéke: a morváktól nyugatra nomadizálnak a belső bulgárok, akiket így lényegében Etelközbe helyezhetünk. Tőlük – és az oroszoktól – még nyugatabbra a szaklábokat találjuk, akik itt a szlávokkal azonosak, és talán a Pripjaty mocsárvilágának környékén, valamint a Kárpátok keleti előterében keresendőek. Fogós kérdés a ruszok elhelyezkedése, mivel a leírás velük kapcsolatban több következtetlenséget is tartalmaz. Egyfelől egyértelmű, hogy a Dnyeper völgyét és Kijevet birtokolják, így a „hegység”, ami elválasztja őket a belső bulgároktól, a Dnyeper menti hátsággal azonosítható. A vunundurokat tőlük egy másik hegység választja el, ami a Közép-orosz fennsíkkal lehet azonos, amelynek déli nyúlványa szerepelhet Vunundur-hegyek néven a morvák határleírásában. A Volga jobb partján, a burtászokkal szemben jelzi a mű a barádászok szállásait, amelyeket talán a Don és a Volga egymást megközelítő szakaszánál, illetve attól északra kell elképzelnünk.⁵¹ A burtászoktól és a barádászoktól északra, e szerint a Volga két partján keresendőek a türk besenyők, akik azonban lehetséges, hogy a Kámától és a nyugatra forduló Volgától északra is birtokoltak területeket. Így az őket az oroszoktól elválasztó hegység az Észak-orosz hegyhát lehetne.

Utoljára hagytam a madzgarík területének meghatározását, mert az több nehézséget is tartogat. Határleírásukból azt tudjuk meg, hogy tőlük keletre egy hegy van, délre a vunundurok, nyugatra és északra pedig a ruszok élnek, akiktől egyébként egy folyó választja el őket. Most lássuk, mi szerepel a szomszédoknál! A vunundurok országánál valóban azt olvassuk, hogy északra tőlük a madzgarík élnek.⁵² A ruszoknál nem szerepelnek, csak azt tudjuk meg, hogy azoktól keletre a Besenyő-hegyek vannak, délre pedig a Ruta folyó.⁵³ Felbukkannak viszont a

⁵¹ A burtász-kérdésre lásd *Klíma L.*: Jürkák, tormák, merják i. m. 151–181. Kevés önálló eredménnyel lásd *Kovács Attila*: A Kazár Kaganátus egy népe: a burtászok. *Belvedere Meridionale* 24. (2013.) 4. sz. 6–16.

⁵² Hudüd–Sotude 195.; Hudüd–Minorsky 162.

⁵³ Hudüd–Sotude 188.; Hudüd–Minorsky 159.

Türk besenyők határleírásában, amely szerint azoktól nyugatra a madzsgarík és a ruszok élnek, északra pedig a Rusza folyó folyik.⁵⁴

A déli szomszéd – a vunundurok országa – tehát egyértelmű, a határt mindkét irányból megerősíti a forrás.⁵⁵ A besenyők esetében nem ilyen világos a leírások összecsengése, de nem is zárják ki egymást: a besenyők nyugati határát a madzsgarík képezik, míg a madzsgaríktól keletre egy hegy[ség] található. Ilyen típusú szemléletbeli eltéréseket máshol is találunk a szövegben: a határ tehát egy hegység. Hasonló az eset a rusz határral is: madzsgarí oldalról egy folyóról tudunk, amelyen túl a ruszok élnek, a rusz leírásban pedig egy Rusza nevű folyó szerepel, a madzsgarík említése nélkül. Azt a sejtésünket, hogy ugyanarról lehet szó, megerősíti a besenyők határleírása, amelyben szintén szerepel a Rusza, még-hozzá északon, és a közös rusz–besenyő határról is szó esik. Ezzel a kör bezárult: a madzsgarí szomszédsági rendszer elméletben felrajzolható.

Talán azonban a tényleges földrajzi viszonyok megismerése felé is továbbléphetünk. Mint láttuk, a szerző szerint a madzsgarík a türk besenyőktől nyugatra, de az oroszoktól keletre éltek. Utóbbiak a 9. század végén és a 10. században törtek messzire dél felé északi hazájukból, elsősorban a nagy vízi utak, főképpen a Dnyeper mentén. Itt hozták létre első erődített telepeiket, amelyek azután igyekeztek adóztatni a környező népeket, kelet felé a Közép-orosz hátságig. Létrejött azonban egy másik területmagjuk is Rosztov körül, amelynek keleti határát nagyjából az Oka jelölte ki. A határterületet a finnugor nyelvű muromák vidéke képezte, központi települése pedig az Oka-parti Murom volt, és valamivel később e terület védelmére jött létre Rjazany is. A madzsgaríkat tehát az Okától keletre kellene keresnünk.

A besenyők és a madzsgarík határát egy hegység képezte a Volga jobb partján, a barádászok szállásaitól északra. Találunk is ilyet, a Volga menti hátságot.⁵⁶ A madzsgaríkkal délről szomszédos vunundurok a barádászok, a morvák és a ruszok között éltek, őket a Don bal partjára helyezhetjük. Madzsgaríkkal való határukat semmilyen földrajzi objektum nem jelzi, ezért erről nem tudunk pontosabb megállapításokat tenni. Összességében a madzsgaríkat az Oka és a Volga menti hátság közé tehetjük.

Hátra van még a rejtélyes Rusza/Ruta folyó kérdése. Az országok leírásaiból azt tudjuk meg róla, hogy a besenyőktől északra folyik, a magyarokat pedig elválasztja a ruszoktól, akikkel egyébként északon és nyugaton határosak. Másfelől megtudjuk, hogy ez a

⁵⁴ Hudüd–Sotude 87.; Hudüd–Minorsky 101.

⁵⁵ Zimonyi István és Hansgerd Göckenjan a vunundur és a belső bulgár kifejezést azonos értelműnek tekinti, és a dunai bolgárokkal azonosítja. *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte* i. m. 210., 214.

⁵⁶ A besenyők kapcsán ugyanerre a következtetésre jutott Harmatta János is. Lásd *Harmatta J.: A honfoglalás mai szemmel* i. m. 139. Ezzel szemben Zimonyi István és Hansgerd Göckenjan a magyarok és a morvák kapcsán felmerülő hegységet a Kárpátokkal azonosítja. Lásd *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte* i. m. 210., 214.

ruszok déli határa. A folyók leírásánál pedig a következő olvasható róla: „Egy másik folyó a Ruta, amely a besenyők, a madzsgarik és a ruszok közötti határon lévő hegyből ered. Ez a folyó azután az oroszok határán fut, a szaklábok vidékéig elér, s az e vidéken lévő Hurdáb városához ér el. Itt Hurdáb népe használja szántóin és legelőin.”⁵⁷ Mindebből az derül ki, hogy a besenyő–magyar–orosz hármashatár régiójában van egy hegység, a nevezett folyó forrásvidéke, amely azután nyugat felé folyik. Ilyen folyó azonban a valószínűségben nincs Kelet-Európában. Ha azonban a 12. században dolgozó Idrísi térképére tekintünk, akkor mégis láthatunk egy effélet: nála a Volga nem nyugatról, hanem keletről érkezik, a folyó felső szakaszának tehát a Kámát tekinti, a muszlim földrajzi felfogásnak megfelelően. A kazányi könyöknél azonban több hegyet is jelöl, s ezekből egy folyó is ered, amely nyugat felé folyik, hogy azután egy tóba ömölve tűnjön el.⁵⁸ (2. térkép)

2. térkép A Fekete-tenger körüli területek al Idrísi alapján (1154 k.)

Forrás: Nagy Béla munkája

⁵⁷ Hudūd–Sotude 47.; Hudūd–Minorsky 76. A Rutára vonatkozó ismereteket összegzi Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 198. A Zimonyi – Göckenjan szerzőpáros szerint a folyó eredetül szolgáló hegység „nyilvánvalóan csak a Keleti-Kárpátokkal lehetett” azonos. Uo. A folyót Harmatta János – a besenyő határok Hudúdban szereplő leírása alapján – az Okával azonosította. Sajnos meglátását nem dolgozta ki, mindössze néhány – problémáktól sem mentes – mondatot szentelt neki. Lásd Harmatta J.: A honfoglalás mai szemmel i. m. 137.

⁵⁸ Közli Hudūd–Minorsky 219.

E kép tehát megfeleltethető a *Hudūd* leírásának. A folyó neve szlvi/szrvi (سلوي سروي) betűkkel került lejegyzésre, amelyek esetleg a Szura nevét rejthetik.⁵⁹ Ez a folyó a Volgával párhuzamosan fut, éppen csak az ellenkező irányban, délről észak felé, s valamivel Kazány fölött ömlik a Volgába. Az Idríszi feljegyezte név tehát értelmezhető a térségben.⁶⁰ Ha a Rusza tényleg a madzsgarí–rusz határon folyt, akkor esetleg a Szura–Volga–Oka (e formában nem létező) vízrendszerrel lehetne azonos. A Ruta forrásaként említett, besenyők és magyarok közötti hegység is értelmezhető volna így: a Szura a Volga-menti hátságból ered, amelyet a korábbiakban a besenyő–magyar határvidékként értelmeztünk. (3. térkép)

A *Hudūd al-álam* leírása a madzsgaríkról

„[Néhány] szó a madzsgarí országról. Tőle keletre egy hegy van. Tőle délre egy keresztény nép van, őket vunundurnak nevezik. Nyugatra és északra tőle a rusz országai vannak. Ennek az országnak 20 ezer férfija van, akik a királyukkal lovagolnak ki. Ennek az országnak a királyát hlt-nak hívják. Ez az ország 150 farszakh hosszú és 100 farszakh széles. Télen egy folyó partján vannak, amely közöttük és az oroszok között van. Élelmük a hal, s ezzel látják el magukat. Nagyon gazdag emberek, de közönségesek. Ennek az országnak sok fája van, folyó vizekkel. Szemrevalóak és félelmetesek. Az összes pogánnyal, aki körülöttük van, háborúskodnak, és ezek a magyarok szoktak a győztesek lenni.”⁶¹

A madzsgaríkra vonatkozó leírás földrajzi tekintetben – mint láttuk – jól értelmezhető, szállásterületük az oroszoktól keletre, a türk besenyőktől – s így a Volgától – pedig nyugatra terült el. Egészen biztosan a Fekete-tengertől viszonylag messzebbre, északra kell keresnünk, hiszen a madzsgarík déli szomszédai, a vunundurok sem a tengerparton laktak, ott csak az ő déli szomszédai, a morvák és a belső bolgárok éltek. A kérdéses területet a feljebbiekben a Volga menti hátság és az Oka kanyarulata közé rekonstruáltuk. Egészen biztos, hogy ez a szállásterület nem azonos Etelközzel, s így a leírás sem az etelközi magyarokra vonatkozik.

A madzsgaríkról készült leírás többi része ugyan részben egyezik a Dzsajhání-hagyományból merítő szerzők szövegeivel, de igen jelentősek a különbségek is, elsősorban a „hiányzó” megállapítások terén. A *Hudūd*ban nem kerül említésre

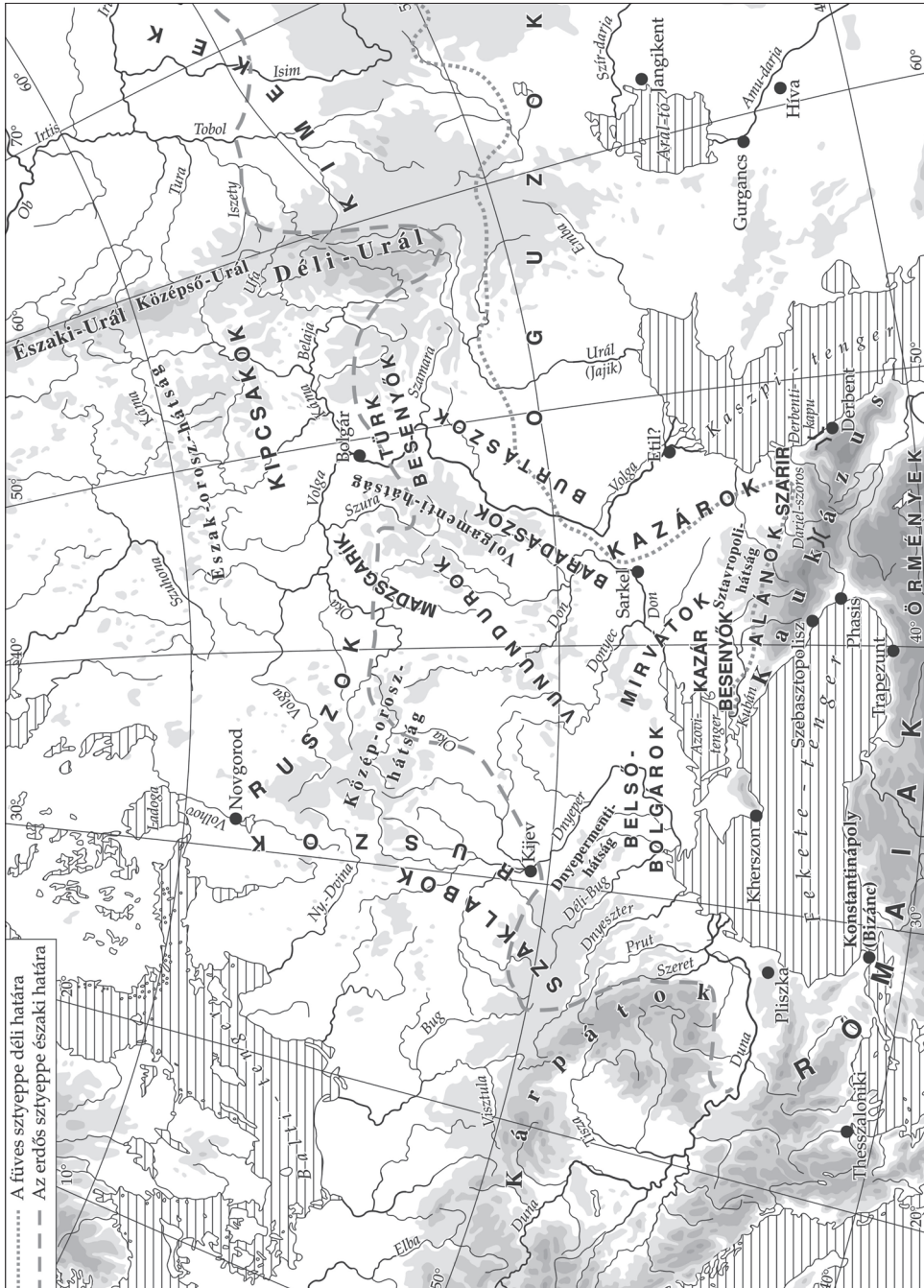
⁵⁹ Az *sz-r-v-i* betűsor minden további nélkül lehet egy eredeti *sz-v-r-i* alak romlása, ami viszont alkalmas a Szura nevének lejegyzésére. Az *l* és az *r* a kézírásban szintén összetéveszthető, Idríszi térképén sem egyértelmű az olvasat.

⁶⁰ Barthold és Minorsky a Rutát a Dunával azonosítja. Lásd *Hudūd–Minorsky* 217–218.

⁶¹ *Hudūd–Sotude* 87–88.; *HKÍF* 41–42.; *Hudūd–Minorsky* 101.

3. térkép A *Hudúd al-alám* Kelet-Európa képének rekonstrukciója

Forrás: A szerző saját térképvázlata

a két nagy határfolyó, helyettük egy harmadik szerepel (a Ruta/Rusza), amely a ruszoktól választja el elődeinket, és nem a nándoroktól. Szó sem esik a sátrakról, a fű után való vonulásról, megmarad viszont a halászat, továbbá a fákból és vizekben bővelkedő ország képe. Szintúgy olvashatunk a szomszédok felett aratott győzelmekről, de a szlávok helyett általánosságban a „pogányok” kitétel szerepel, és a szerző nem említi a rabszolga-kereskedelmet és a kercsi piacot sem. Azaz ha a *Hudúd* alkotója használta is Dzsahánít vagy valamelyik folytatóját, a munkában szereplő információkat alaposan megrostálta, és csak azokat emelte ki, amelyek számára elfogadhatónak tűntek, és amelyek éppenséggel valóban illeszkedtek a kikövetkeztethető földrajzi területhez. Így viszont a *Hudúd* madzsgarijai nem látszanak jurtalakó, nagyállattartó lovasnomádoknak, sokkal inkább erdőlakóknak. Úgy tűnik, a jelölt földrajzi környezet és a leírás ez esetben is egybevág, ahogy a morvák esetében is tapasztaltuk.

Különös egyébként a mű névhasználata is. Míg az arab források a madzsgarijai alakot – illetve annak különféle elírásait – használják,⁶² addig itt a madzsgari szerepel: úgy tűnik, mintha a népnév egy -í ellátottsági képzővel lenne megtoldva, s így ’magyarokhoz tartozó’-t, jelzői értelemben ’magyar’-t jelentene. Ez azért különös, mert a többi csoportjelölőnél (oguz, besenyő, kipcsak stb.) nem szerepel ilyesmi. A szintén perzsául író Gardízi következetesen többes számú alakot használ (*madzsgariján*). Más népek esetében azonban szerepel nála a többes mellett az egyes szám is: *badzsánakján* – *badzsának*, *szaklabján* – *szaklab* –, *ruszján* – *rusz*.⁶³ Ezek alapján elképzelhető, hogy nála a madzsgar lenne az egyes számú alak.

Mindezek fényében felettébb érdekes a kérdés, hogy a *Hudúd* miféle, milyen helyzetben lévő madzsgaríkról ír. Több eset lehetséges.

1. Mint láttuk, a történelmi helyzet azt mutatja, hogy a besenyők már kénytelenek voltak távozni volga–uráli lakhelyükről, de esetleg még nem foglalták el Levédiát, a leírt madzsgari lakóhely ez esetben e területtel lenne azonos. A *Hudúd* adatközlője ez esetben egy nagyon rövid történelmi pillanatot örökíthetett volna meg, a besenyők elűzése és levédiai szállásfoglalása közötti időszakot. Ennek kevéssé látom, és nem támogatja ezt a rusz láthatóan komoly hatalma és kiterjedtsége sem, ami inkább egy későbbi állapotot valószínűsít.

2. A második lehetőség szerint a leírt közösség egy hátramaradt madzsgari töredék, amely azonban már kiszorult Levédiából, s a területet a besenyők foglalták el. Ebben az esetben Levédiát a Volga-könyök térségébe helyezhetjük. Ha azonban a mű madzsgarijaiban egy elszakadt csoportot látunk, akkor fel kell

⁶² A kérdés megoldásához Ormos István került a legközelebb. Lásd *Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma*. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118. (2005) 743–744.

⁶³ *Gardēzi: Zayn al-Akhbār* i. m. 579., 591., 593.

tennünk a kérdést, hogy hol vannak maguk az elvándoroltak, a (leendő) honfoglalók? Etelközben, a Dnyeper–Dnyeszter régiójában a *Hudüd* egyértelműen a belső bolgárokat jelzi. Őket a kissé bizonytalan földrajzi kép miatt első pillanatban a dunai bolgárokkal is azonosíthatnánk,⁶⁴ csak hogy ennek ellentmondanak a további információk: a ruszoktól nyugatra élő szaklábok a belső bolgároktól is nyugatra élnek, és ők azok, akik határosak Bizánccal, míg az említett bolgárok nem. Ráadásul a mű ez utóbbiakat városokkal nem rendelkező, nomadizáló társaságként írja le, ami nem volna igaz a dunai Bulgáriára, de egybevág a pontuszi sztyeppéről alkotott általános – és valós – képpel. (A Dzsaháni-hagyomány éppen így írja le a magyarokat is.) Ráadásul a *Hudüd* szerzője tud a dunai Bulgáriáról, pogányként – azaz nem muszlimként – írja le őket burdzsán, illetve bulgár néven, Bizánc északnyugati határvidékén.⁶⁵ A belső bolgárok tehát nem lehetnek ők. Ha a munka 895 előtti állapotot rögzít, akkor nekik kellene azonosnak lenniük az etelközi magyarsággal, azt viszont nehéz volna megindokolni, hogy ők miért bulgár néven szerepelnének.

3. A harmadik lehetőség szerint a kép 895 utáni. A türk besenyők még Levédiában vannak, az említett madzsgarík egy hátramaradt töredék, a honfoglalók pedig már a Kárpát-medencébe költöztek, a *Hudüd* látóterén kívülre. Ebben az esetben a belső bulgárok lehetnek valóban bulgárok, akik a kialakult hatalmi vákuumban, a magyar politikai „ernyő” alól kikerülve váltak láthatóvá a kortársak számára.⁶⁶ A 10. század első felében további utalásokkal is rendelkezünk rájuk nézve. A *Régmúlt idők elbeszélése* szerint például 945-ben a ruszok és a bizánci császár egyezményt kötöttek egymással, amelyben a következő kitétel is szerepelt: „ha fekete bolgárok érkeznek, hogy a korszunyi (khersoni) területeket feldőlják, akkor elvárjuk a rusz fejedelmektől, hogy ne engedjék be őket, mert különben kárt okoznak az ő földjeiknek is.”⁶⁷ A bizánci uralkodó krími érdekeltségeit félti, amelyet értelemszerűen északról fenyegethet támadás, ez azonban nem visz közelebb a megoldáshoz. Az már inkább, hogy a ruszoknak kellene megakadályozniuk ezt. Valószínűleg nem a volgaiakról lehet szó, hiszen ők túlságosan messze voltak, talán inkább a pontuszi térség vehető számításba, amire a *Hudüd* adata is utal. Elgondolkodtató a DAI információja is a fekete bolgárokról, akik Bizánccal is hadban állnak.⁶⁸ Hogy a Fekete-tenger északi partvidékének viszonyai nem

⁶⁴ Így tesz a Kristó Gyula szerkesztette HKÍF lábjegyzetírója is, Minorsky nyomán. HKÍF 42. (Hudüd–Minorsky 440.) Zimonyi István és Hansgred Göckenjan a vunundurokat és a belső bolgárokat egyaránt a dunai bolgárokkal tekinti azonosnak. Lásd *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte* i. m. 214.

⁶⁵ Hudüd–Minorsky 53., 157., 158. (A burdzsán-kérdés elemzése külön tanulmányt érdemelne.)

⁶⁶ Így interpretálja a kérdést Boris Zhivkov, lásd *Zhivkov, B.: Khazaria* i. m. 137., 138., 143.

⁶⁷ *Régmúlt idők elbeszélése* i. m. 54.

⁶⁸ DAI 137.

túlságosan egyszerűek a 10. század első felében, azt a muszlim földrajzi irodalom is mutatja. Az al-Balhí féle iskola tagja, al-Isztahrí (930 körül) szerint például a kazároktól nyugatabbra a besenyők, tőlük nyugatabbra pedig Bizánc található. Ez meg is felel az elvárható helyzetnek: a pontuszi sztyeppe tehát besenyő kézben van. Csakhogy a Fekete-tenger északi partján létezik egy Külső Baskír nevű terület, ennek városa a környék kikötője. Ugyane terület az al-Balhí-hagyomány későbbi, 977-ben alkotó szerzőjénél, Ibn Haukálnál is szerepel, de ott már jelző nélkül (Bulgár), és a szerző a Volga menti városként értelmezi.⁶⁹

Végezetül érdemes egy pillantást vetnünk a madzsgarík helyére a *Hudúid al-álam* szerkezetében. Mint említettem, összesen 52 népet/országot írt le a szerző, szabályos rendszerben, három láncolatba tagolva. Kelet-Európára viszonylag sok, 15–16 fejezet jutott, amelyek éppen két láncolat végső szakaszához tartoznak. Az első sorozatot a sztyepperégió északi sávja képezi, amely jobbra török népeket foglal magába. Ezt a szempontot maga a szerző is megfogalmazza a sorozat zárásaképpen: „mindazok, amiket elmondtunk, a világban létező türk/török népek különböző csoportjai”. Kelet-Európában a láncolat vége található, az oguzok (11), a török besenyők (12), esetleg a kipcsakok (13) és végezetül a madzsgarík (14). Tehát a *Hudúid* szerzője ide, a türkök közé helyezi elődeinket, lényegében mint a csoport legnyugatibb tagját. A második sorozatnak szintén az utolsó láncszemei fekédték e térségben, nyugat felől közelítve a régiót: szaklábok (36), ruszok (37), belső bolgárok (38), morvák (39), kazár besenyők (40), alánok (41), Szarír (42), kazárok (43), burtászok (44), baradászok (45), vunundurok (48), végezetül, kiegészítésként pedig Bulgár és Szuvár városa. Kiemelném, hogy a szerző az általunk török nyelvűnek gondolt belső bulgárokat, a kazár besenyőket, a vunundurokat és a kazárokat nem számította a türkök közé, ami különösképpen a besenyők esetében tűnik meglepőnek, de egyben elárulja, hogy a szerző számára a türk-lét nem etnikumhoz vagy nyelvhez kötődött. Így még figyelemre méltóbb, hogy a magyarokat ebbe a csoportba sorolta.⁷⁰

Összefoglalva a fentieket. A *Hudúid al-álam* minden más szerzőnél koherensebb földrajzi képpel rendelkezett Kelet-Európáról, amely javarészt egyeztethető a tényleges földrajzi viszonyokkal is. Ezen belül értelmezhető a madzsgarí szállásterület, amely egészen biztosan nem azonos Etelközzel, és lakóiban inkább egy leszakadt magyar töredéket kell látnunk, amely talán az Oka és a Volga félkaréja által felölelt területen élt, s amelyre egyébként ráillik a madzsgarí-leírás vizekben

⁶⁹ *Knoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 18., 60.

⁷⁰ A türk népnév értelmezésének kérdésre lásd *Zsidai Zsuzsanna*: Turkok az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán. *Keletkutatás* 25. (2013) ősz 5–18.; *Vásáry István*: Hungarians and Mongols as „Turks”: On the Applicability of Ethnic Names. In: *Between Byzantium and the Steppe*. Eds. Ádám Bollók – Gergely Csiky – Tivadar Vida. Bp. 2016. 537–543.

és fákban gazdag kitétele is. Éppen ez az a terület, ahol a későbbi „magyar-típusú” helynevek is (Mozsarevo...) felbukkannak, s itt van a mai Mordvinföld is.⁷¹ Úgy tűnik tehát, hogy az eddig nem túlságosan magasra értékelt *Hudúd al-álam* nem a honfoglalás előtti magyarságra, hanem egy keleten maradt néprészre vonatkozó információkat örökített meg, egy olyan szálláshelyen, amely eddig nem került a magyar őstörténeti kutatások reflektorfényébe.

Függelék⁷²

A *Hudúd al-álam* földrajzi képe Kelet-Európáról⁷³

Oguzok

K: guzz pusztaság és a Transzoxániai városok. D: ugyanaz a pusztaság és a Kazár-tenger. Ny és É: Etil folyó.

Török besenyők

K: oguzok határa. D: Burtász és Barádász határai. Ny: Madzsgarík és a Rusz. É: Ruta folyó.

Madzsgari

K: egy hegység. D: Vunundurok törzse. Ny és É: Rusz. [Télen a Rusztól őket elválasztó folyóhoz vonulnak.]

Szakláb

K: Belső Bulgár és a Rusz. D: A Fekete-tenger és Rum (Bizánc). É és Ny: pusztaság és lakatlan terület.

Rusz

K: Besenyő-hegyek. D: Ruta folyó. Ny: Szaklábok. É: Lakatlan terület.

Belső Bulgár

K: Morvák. D: Fekete-tenger. Ny: Szaklábok. É: Orosz-hegyek.

Morvák

K: néhány hegy és a kazár besenyők. D: részben a kazár besenyők, részben a Fekete-tenger. Ny: részben a Fekete-tenger és a Belső Bulgár. É: részben a Belső Bulgár és a Vunundur-hegyek.

Kazár besenyők

K: Kazár-hegyek. D: Alánok. Ny: Fekete-tenger. É: Morvák.

Alánok

K és D: Szarír. Ny: Róm (Bizánc). É: Fekete-tenger és kazár besenyők.

Szarír

K és D: Örményország. Ny: Róm (Bizánc). É: Alánok.

⁷¹ *Vásáry István*: Julianus magyarjai a mongol kor után: mozarok és mišerek (meščerek) a Közép-Volga vidékén. In: *Uő*: Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Bp. 2008. 37–72.

⁷² A használt rövidítések: K=kelet, D=dél, Ny=nyugat, É=észak.

⁷³ Hudúd–Minorsky 100–101., 158–163.

Kazária

K: egy fal a hegyek és a tenger között, a tenger és a Volga. D: Szarír. Ny: egy hegység. É: Barádász és vunundurok.

Burtász

K és D: Oguzok. Ny: Volga. É: Besenyők.

Barádász

K: Volga. D: Kazárok. Ny: Vunundur. É: Török besenyők.

Vunundur

K: Barádász. D: Kazárok. Ny: egy hegység. É: Madzsgarik.

THE CASE OF THE TURBANED MORAVIANS
AND THE EARLY HUNGARIAN SETTLEMENTS

The *Hudud al-'Alam* and Hungarian Prehistory

by Balázs Sudár

SUMMARY

The interpretation of the handful of sources which deal with that period of Hungarian prehistory preceding the conquest of the Carpathian Basin is burdened by several difficulties. Accordingly, any new means of interpreting even the slightest of the sources may result in a profoundly different perspective about the Hungarians' road to their prospective homeland. The geographical work known as *Hudud al-'Alam* was written by an unknown author in Persian in 982/983, somewhere on the territory of modern northern Afghanistan. The work is based on descriptions of the neighbouring peoples, and the area of settlement of the Hungarians is indicated as being west of the Volga, east of Rus, and further off to the north of the Black Sea; it is thus by no means identical to Etelköz described by Constantinus Porphyrogenitus, nor with the area defined by Ibn Rustah or Gardizi. Consequently, it appears that what the hitherto undervalued *Hudud al-'Alam* report refers to is not the pre-conquest Hungarian people, but some part of this group that remained in the east, and precisely in a settlement area which has so far evaded the analytical lens of researchers of Hungarian prehistory.